

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Bibliophilie langs de wegen der redelijkheid'

Koeneman, A.A.

Published in:

Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941)

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Koeneman, L. (2016). 'Bibliophilie langs de wegen der redelijkheid': Leo Polak en zijn boekerij . In K. van Berkel, & S. van der Poel (Eds.), *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941) : filosoof van het vrije denken* (pp. 169-189). (Studies over de geschiedenis van de Groningse Universiteit; Vol. 10). Hilversum: Verloren.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

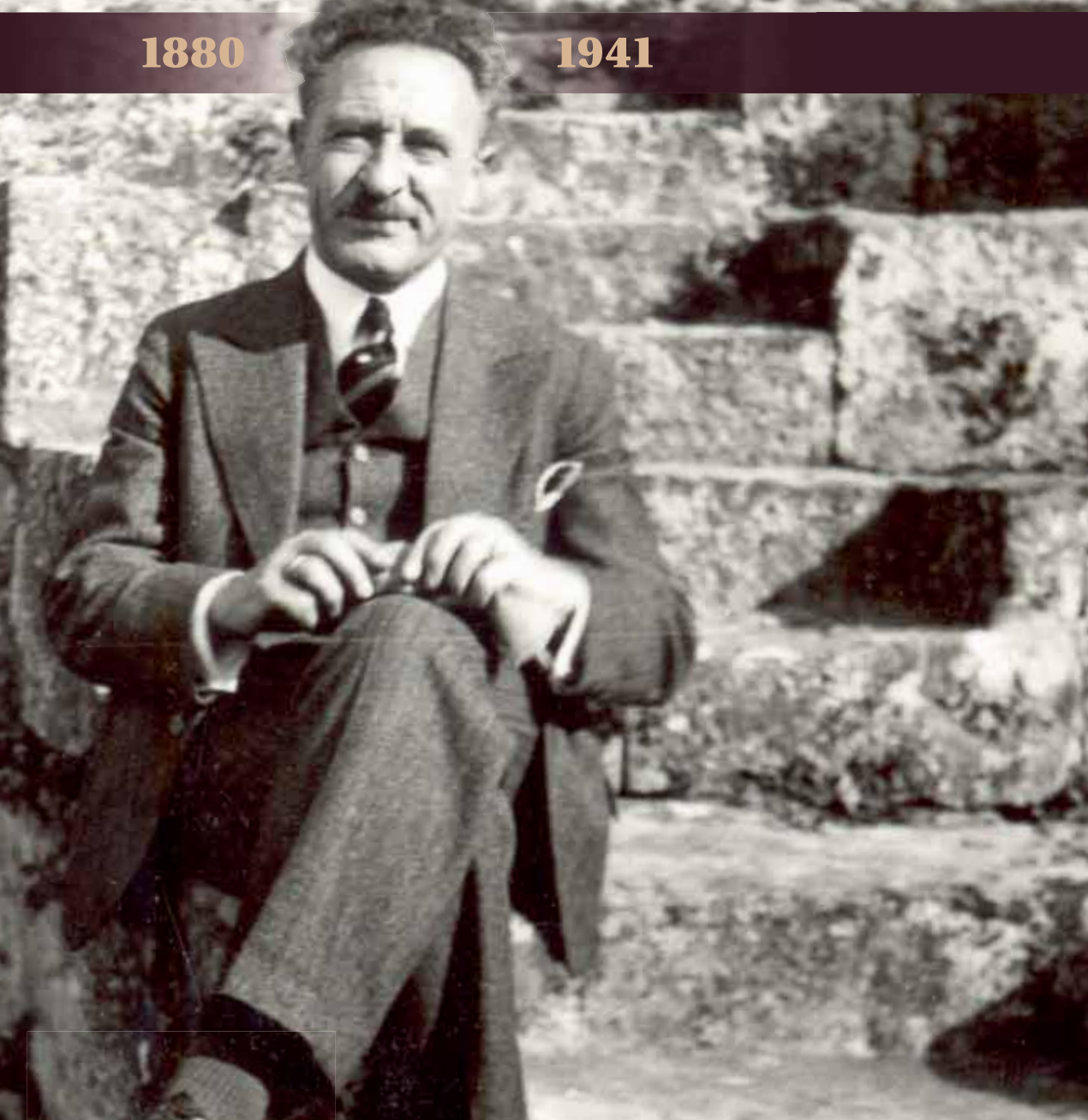
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Filosoof van het vrije denken

Nieuw licht op Leo Polak

1880

1941

redactie **Klaas van Berkel en Stefan van der Poel**

‘Bibliophilie langs de wegen der redelijkheid’

Leo Polak en zijn boekerij*

LIDIE KOENEMAN

In 1946 schreef de Amsterdamse hoogleraar staatsrecht George van den Bergh zijn herinneringen aan Leo Polak op en hij stipte daarbij vooral de fraaie boekenverzameling van zijn overleden vriend en collega aan:

Ik herinner mij ... zijn studeerkamer in het grachtenhuis in Amsterdam. Hij was dol op boeken: zijn kamer was er mee gevuld, in de letterlijke zin van het woord. Aan de wand de kasten aanéengerijd en daarin de boeken, in drie-dubbele laag achter elkaar geplaatst! En op de grond waren tussen stapels prachtwerken, die daar meterhoog opeenlagen, paadjes uitgespaard waarlangs men zich voorzichtig voortbeweegen moest. Hij las ‘al wat in boeken staat’, in zeker twintig talen.¹

Gedurende zijn hele leven heeft Leo Polak een enorme hoeveelheid boeken verzameld, hij was een gedreven boekenliefhebber. Bijna alle biografische artikelen over Polak vermelden zijn bijzondere boekencollectie en zijn verzamelwoede, maar aan zijn bibliotheek zelf is, ondanks de grote waarde ervan, nooit een apart artikel gewijd. Mijn bijdrage wil in deze leemte voorzien. De beschikbaar gekomen dagboeken bieden een prachtige gelegenheid te zien hoe belangrijk de boeken waren voor Polak, hoe opgetogen hij was wanneer hij weer bijzondere exemplaren op de kop getikt had op veilingen of via antiquariaatscatalogi.² De dagboeken geven een beeld van zijn bibliofilie: verzamelde hij de boeken om hun schoonheid of zeldzaamheid of ging het hem ook om de inhoud? De boeken leidden hem ook af van zijn werk en toen hij eind jaren dertig heel veel boeken naar Engeland had gestuurd, verzuchtte hij dat al die boeken louter luxe waren, niet nodig voor z’n werk. Dergelijke opmerkingen maakte hij vaker en vermoedelijk speelde hier vooral zijn geweten een rol; hij vond dat hij meer tijd zou moeten besteden aan zijn filosofische arbeid in plaats van zich zo uit te leven in zijn bibliofilie of ‘boekenmanie’.

* Met dank aan Piet Steenbakkers voor zijn kritisch commentaar en voor zijn hulp bij het ontcijferen van het soms lastige handschrift van Polak. Voor eventuele fouten blijf ik zelf verantwoordelijk.

1 G. van den Bergh, ‘Herinneringen aan Leo Polak’, in: P. Spigt, samenst. *Prof. Mr. Dr. Leo Polak. Een erfflater van onze beschaving* (Amsterdam 1946) 13-14, aldaar 13. In de jaren dat Polak nog in Amsterdam woonde, was George van den Bergh (1890-1966) voor de SDAP lid van respectievelijk de gemeenteraad van Amsterdam en de Tweede Kamer. Van 1936 tot 1960 was hij hoogleraar staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam.

2 De dagboeken die ik heb geraadpleegd betreffen globaal de jaren 1917-1918, 1929-1930, 1934, 1939. Op sommige passages over boekaankopen ben ik geattendeerd door de andere auteurs van deze bundel.

Behalve naar zijn boekaankopen heb ik onderzoek gedaan naar wat er met de boeken gebeurd is tijdens en na de oorlog. Werd de hele bibliotheek in veiligheid gebracht of was ook een gedeelte van de collectie verdwenen, geroofd? En waar zijn de boeken na de oorlog terecht gekomen: alleen bij de Universiteitsbibliotheek Amsterdam of ook elders? De dagboeken, maar ook ander archiefmateriaal hebben mij geholpen deze vragen te beantwoorden.

De collectie

De boekencollectie van Polak vormt een afspiegeling van zijn veelzijdigheid en zijn eruditie. De bibliotheek wordt geroemd om de grote hoeveelheid kostbare en zeldzame boeken op het gebied van de wijsbegeerte, de letterkunde en de cultuurgeschiedenis. We treffen er veel eerste drukken en enkele incunabelen in aan, maar ook de inhoud is bijzonder. Herman de la Fontaine Verwey, indertijd bibliothecaris van de Universiteit van Amsterdam, sprak in 1949 in de inleiding tot de catalogus van de bibliotheek van Polak over de 'uitgelezen collectie van wat de Fransen *livres rares et curieux* noemen'.³ Hij bedoelde daarmee controversiële werken zoals boeken over heksenvervolgingen, achttiende-eeuwse antisemitische literatuur, antigodsdienstige en antireligieuze denkers. Garnt Stuiveling, voor de oorlog student Nederlands en filosofie in Groningen en sinds 1935 leeraar Nederlands in Hilversum, typeerde Polak in 1946 aldus:

Bibliopiel als hij was, toonde hij met welgevallen zeldzame drukken, oude banden, curieuze inscripties; ieder boek had z'n geschiedenis, z'n anecdote (...). Trots was hij vooral op een buitengewoon rijke, bijna complete verzameling van de veelal verboden en deels verbrande werken der Franse wijsgeren uit de achttiende eeuw.⁴

De bibliotheek bevat veel filosofie uit de zestiende, zeventiende, achttiende en negentiende eeuw met een groot aantal denkers uit de Verlichting. Kant en Spinoza waren de helden van Polak. Van beide filosofen zijn de eerste drukken van vrijwel al hun werken aanwezig, maar ook had Polak eerste drukken van bijvoorbeeld Erasmus, Descartes, Fichte, Schelling, Hobbes, Hume, Rousseau, Voltaire, Moses Mendelssohn, Jakob Fries. Verder telt de collectie vroege werken van theologen als Luther en David Friedrich Strauss. Ook het grote aantal uitgaven van Vondel, Heine en Goethe is bijzonder.

Wanneer we spreken over de bibliotheek van Leo Polak bedoelen we over het algemeen de bibliotheek zoals deze in 1948 door de Leo Polak-Stichting in bruikleen werd gegeven aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (UBA) en waarvan in 1949 een uitvoerige catalogus is gemaakt.⁵ Het is echter een misverstand te menen dat deze collectie de volledige boekerij van Polak omvat. Ik kom hier aan het einde van het artikel op terug.

3 H. de la Fontaine Verwey, 'Voorrede', in: *Catalogus van de bibliotheek nagelaten door Prof. Mr. Dr. Leo Polak in bruikleen gegeven door de Leo Polak Stichting* (Amsterdam 1949).

4 G. Stuiveling, 'Herinneringen aan Leo Polak', in: *Prof. Mr. Dr. Leo Polak*, 26-27.

5 *Catalogus van de bibliotheek nagelaten door Prof. Mr. Dr. Leo Polak*.

Wel kan men met zekerheid stellen dat de collectie van Polak in de UBA zijn kostbaarste en zeldzaamste boeken bevat. Dit blijkt uit de uitzonderlijke hoeveelheid eerste drukken en zeldzame werken, beschreven in de catalogus: bijna iedere titel is bijzonder. ‘De hoogste lof, die men deze bibliotheek kan geven, is wel, dat er nauwelijks een boek in voorkomt, waarover niet iets te vertellen is’, aldus Verwey.⁶

De dagboeken

In zijn dagboeken schreef Polak heel geregeld over verworven boeken, boeken die hij op zicht had laten komen, ontvangen antiquariaatscatalogi, zijn bezoeken aan antiquarissen en boekenveilingen. Hij schreef er veel over, misschien zelfs meer dan bijvoorbeeld over zijn kinderen. Vond hij zijn boeken misschien belangrijker dan zijn kinderen?⁷ Die conclusie wil ik niet trekken. Lezing van de dagboeken leert ook dat Polak ingrijpende gebeurtenissen in zijn leven nauwelijks beschreef, zoals zijn huwelijk in 1917 en de geboorte van zijn drie kinderen in resp. 1919, 1921 en 1924. Deze ervaringen namen hem waarschijnlijk zo in beslag, dat hij aan het schrijven erover niet toekwam.

Geregeld kwam Polak in de Oudemanhuispoort met de vele boekenstalletjes (de ‘Poort’), waarvan zijn vriend Van den Bergh zich herinnerde ‘hoe hij daar uit hopen nietswaardige geschriften herhaaldelijk wonderen van zeldzaamheid wist op te delven, schatten, waarvan de verkoper zich niet bewust was’.⁸ Vaak schreef hij enthousiast over zijn aankopen, soms noemde hij terloops enkele titels, maar meestal vermeldde hij uitvoerig alle boeken die hij op een dag had ontvangen.

Op zondag 4 januari 1925 noteert Polak vele kostbare werken: de ontvangst van Hume’s *A treatise of human nature* en zijn *Philosophical essays, A treatise concerning the principles of human knowledge* van Berkeley van 1734, de eerste druk van *Die Phänomenologie des Geistes* van Hegel, van Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung*.⁹ Op de volgende bladzijde zoekt hij in de catalogus van antiquariaat Hellersberg (uit Berlijn) en constateert tot zijn vreugde dat zijn eerder gedane aankopen van Spinoza, Kant en Fichte honderden guldens meer waard geworden zijn: de catalogus ‘waaruit die schatten besteld en verkregen [zijn,] verrijkte mijn bezit door zijn prijsbepalingen met honder-

6 Verwey, ‘Voorrede’.

7 Tijdens het congres in Groningen ‘Nieuw licht op Leo Polak’ (12-13 maart 2015) werd deze vraag gesteld.

8 Van den Bergh, ‘Herinneringen’, 13. De Oudemanhuispoort, in 1602 in gebruik genomen, is gelegen tussen de Oude Zijds Achterburgwal en de Kloveniersburgwal in Amsterdam. Vanaf 1880 is het een van de hoofdlocaties van de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1879 is in de overdekte doorgang (de Poort) de befaamde boekenmarkt gevestigd. Deze bestond tot 1941 voornamelijk uit Joodse boekhandelaren. Vgl. Jurjen Vis, *De Poort. De Oudemanhuispoort en haar gebruikers 1602-2002* (Amsterdam 2002) 189-215.

9 Plaatsnummers UB Amsterdam resp. UBM: 2456 E 18-20, UBM: 2455 J 19, UBM: 2456 C 29, UBM: 2453 H 22, tweede druk 1844, UBM: 2456 C 10-11. NB Deze oude signaturen corresponderen met de boeknummers in de *Catalogus van de bibliotheek nagelaten door Prof. Mr. Dr. Leo Polak* en zijn in de opc te vinden met behulp van het veld ‘plaatsnummer’.

Afb. 12 De Oudemanhuispoort in Amsterdam ca. 1925. Stadsarchief Amsterdam.

den meer. (Spinoza, Kant, Fichte, etc. etc.)'.¹⁰ En verder kocht hij nog in de Poort *Theologia naturalis* van Raymundus de Sabunde. 'Prachtexemplaar', aldus Polak.¹¹ Ten slotte noemt hij het verworven boek van Joannes Wier, *De praestigiis daemonum*, uitgave 1566, dat 'tot heden zelfs' op de Index staat.¹² De datum 4 januari 1925 is niet toevallig. Geregeld vermeldt Polak rondom zijn verjaardag (6 januari) een hoeveelheid boekaankopen. Op 4 januari 1926 schrijft hij over een 'schitterende aanwinst' voor zijn bibliotheek, *Tela ignea Satanae*, teksten in het Latijn en Hebreeuws, uitgegeven door Johann Christoph Wagenseil. '1681! Ontbreekt ook niets aan.'¹³ En op 5 januari 1927, een dag voor zijn verjaardag: 'Veel boeken binnen gekregen uit Parijs, moeder betaalt ze, verjaarsgeschenk'.¹⁴ Maar ook buiten de verjaardagen liet Polak zich niet erg beperken in zijn boekaankopen. In de dagboeken die ik heb doorgenomen staat nergens dat hij aarzelde over aanschaf omdat hij de prijs te hoog vond. Al in zijn eerste dagboek noteerde Polak: 'voor f 55 boe-

¹⁰ Dagboek Polak, deel 20, 4 januari 1925.

¹¹ Dagboek Polak, deel 20, 4 januari 1925. Een incunabel, plaatsnummer 07M: Inc. 369. Bij beschikbaarheid staat de vermelding: 'Wordt bij hoge uitzondering voor onderzoeksdoeleinden ter inzage gegeven.'

¹² UBM: 2456 D 36.

¹³ UBM: 2453 B 29, 30; Dagboek Polak, deel 20, 4 januari 1926.

¹⁴ Dagboek Polak, deel 21, 5 januari 1927.

ken gekocht',¹⁵ ofwel een tiende deel van het jaarsalaris van een ongeschoold arbeider in die tijd. Dat wil niet zeggen dat de boekenprijzen hem onverschillig lieten. Op 1 januari 1924 noteert hij: 'Trouwens, heerlijke bibliotheek-aanwinsten, voortdurend, maar met de goedkope Duitse boeken is 't uit, Goldmark prijzen, Mark nu gestabiliseerd op 1 biljoenste Goldmark'¹⁶

Dinsdag 9 december 1930 opent Polak: 'Drukke dag, veel interessante zichtboeken afgewerkt (...). Misch (ter oriëntering Heidegger-Husserl), Lange-Eichbaum samenvattend over Das Genie-Problem, Vloemans' "Mensen als Goden", toch zeer de moeite waard, trots z'n Josephus-dilettantisme, Serrurier's Descartes (Descartes leven en leer voor college) etc. etc.'¹⁷ Hier noemde hij recente uitgaven, die hij gebruikte voor zijn colleges. Voorts lezen we: 'De Spinoza gekregen – inderdaad een *Tractatus Theologico-Politicus* van 1672, conform (zover valt na te gaan) 1670B!¹⁸ Gebhardt dadelijk geraadpleegd, of ontdekking en unicum. – Tevens mooi ex. Opera Postuma'.¹⁹ Dat Polak de Duitse filosoof en filoloog Carl Gebhardt (1881-1934), een van de grootste Spinozakenners van die tijd, aanschreef, is niet zo vreemd, want de drukgeschiedenis van de *Tractatus* is wat ingewikkeld. Het boek verscheen in 1670 anoniem en met een vals uitgeversadres ('Hamburg'), om vervolging te bemoeilijken. Na het rampjaar 1672 was het politieke klimaat in Nederland zo verslechterd dat het boek toch verboden werd. De uitgever had het boek daarna nog enkele malen herdrukt. Hij deed alsof het geen herdruk was, maar een restant van de druk uit 1670, toen het verbod nog niet gold. De druk met het jaartal 1672 is dan ook zeldzaam: mogelijk realiseerde de drukker zich dat het verschijningsjaar '1670' moest luiden en wijzigde hij dat alsnog in een deel van de oplage. De exemplaren met het (eigenlijk correcte) jaar 1672 zijn niettemin wel verkocht.²⁰ Gebhardt antwoordde aan Polak:

Das Buch das Sie gekauft haben, ist eines der seltensten Spinozana. Es ist der Tractatus Theologico Politicus, Ausgabe B, mit dem ursprünglichen Titelblatt, das die Jahreszahl 1672 trug. Davon sind bisher ausser Ihrem Exemplar nur vier Exemplare bekannt.²¹

Eind 1933 raakt Polak in een crisis, en hij verblijft de eerste maanden van 1934 in het Burgergasthuis in Amsterdam. Wanneer hij iets hersteld is, laat hij ook in Amsterdam zichtboeken bezorgen. In het vroege voorjaar van 1934 reist Polak af naar de omgeving van Arnhem en verblijft enige tijd op de 'Dino' (vermoedelijk de naam van een pensioen).

¹⁵ Dagboek Polak, deel 1, 1 november 1901.

¹⁶ Dagboek Polak, deel 20, 1 januari 1924.

¹⁷ Resp. G. Misch, *Lebensphilosophie und Phänomenologie* (Bonn 1930); Wilhelm Lange-Eichbaum, *Das Genie-Problem. Eine Einführung* (München 1931); Antoon Vloemans, *Menschen als goden. De mythe van de menschenvergoding en de legende van den leider* ('s-Gravenhage 1930); C. Serrurier, *Descartes, leer en leven* ('s-Gravenhage 1930).

¹⁸ UBM: 2455 C 4 (1). Convoluut met de *Opera Posthuma*.

¹⁹ UBM: 2455 C 4 (2). Dagboek Polak, deel 24, 9 december 1930.

²⁰ Ontleend aan de begeleidende tekst van Piet Steenbakkers bij een kleine expositie over Spinoza in de UB Amsterdam naar aanleiding van Spinoza's 375ste geboortejaar in 2007.

²¹ Deze brief is achter in de *Tractatus Theologico-Politicus* geplakt.

Langzamerhand komt hij uit zijn crisis en zal met zijn vrouw bijna twee maanden op reis gaan naar Italië. Op 4 april 1934 noteert Polak (zie afb. 13):

Gisteren vertrekdag Dino – 's morgens met Jet naar trein Arnhem (gaat naar Groningen even op ordening en inspectie) – bij antiquariaat Israël – m'n vrije uren, had er heel wat meer kunnen besteden – vind er de Franse vertaling van de *Tractatus Theologico Politicus*,²² voor 15 pop in mooi marokkijn ... en zoon geeft me ... 1^e druk *Lettres Provinciales*²³ [van Pascal] 1657, voor 5 pop. Echt bibliofiel plezier.²⁴

Echt *bibliofiel plezier*. Leo Polak was een bibliofiel, in hart en nieren. Verwey omschreef de bibliofilie van Leo Polak als volgt:

Wat een bibliofiel is, valt moeilijk te definiëren, omdat er talloze, redelijke en onredelijke wijzen zijn om boeken te beminnen. In overeenstemming met zijn aard bedreef Leo Polak de bibliophilie langs de wegen der redelijkheid. Niet om de zeldzaamheid of kostbaarheid koos hij zijn boeken en evenmin om het uiterlijk, de typographie of de band (al lieten deze elementen hem geenszins onverschillig) maar omdat de inhoud hem belang inboezemde: hij behoorde tot het al te zeldzame genus van bibliofielen, die hun boeken lezen.²⁵

De oudste dochter van Polak, Bettina, bedankte Verwey na ontvangst van de catalogus van de bibliotheek van haar vader en schreef het meest getroffen te zijn door zijn Voorrede, 'geschreven in zulke bijzonder welgekozen en fijngevoelige woorden, zodat het dubbel jammer is, dat mijn vader deze voorrede niet meer lezen kan, welke zozeer in zijn geest is.'²⁶ Bij een andere gelegenheid memoreerde ze: 'Vader was vooral bezeten van boeken, interessante eerste drukken met mooie illustraties. Hij toonde ze graag aan belangstellenden en vooral aan zijn studenten.'²⁷

Leo Polak zocht inderdaad op inhoud, daarbinnen op zeldzaamheid. Het bezit van een eerste druk van de *Kritik der Urteilskraft* van Kant of van de *Opera Posthuma* van Spinoza belette hem niet nóg een eerste druk te kopen. Van beide werken was in zijn boekenbezit twee keer een eerste druk aanwezig. Als een rode draad loopt door de dagboeken zijn speuren naar boe-

²² *La clef du sanctuaire, par un sçavant homme de nôtre siècle*. (1678). Vert. (met fictieve titel) van: *Tractatus Theologico-Politicus* van Spinoza. UBM: 2452 E 26. Met speciale vermelding over de band: 'In rood marokijnen band met goudstempeling; vergulde snede; schutbladen van sierpapier (spiralenkammering)'.

²³ Pascal, *Les provinciales, ou Les lettres écrites par Louis de Montalte* (Amsterdam 1657). UBM: 2453 F 9.

²⁴ Dagboek Polak, deel 38, 4 april 1934. Polak bedoelde hier het antiquariaat van Bernard Israël, vader van Nico Israël (1919-2002), een bekende naam in de wereld van het Nederlandse antiquariaat. Nico runde tussen 1950 en 1995 zijn beroemde antiquariaat aan de Keizersgracht in Amsterdam. Met de 'zoon' moet Salomo of Bob Israël zijn bedoeld, oudere broers van Nico (die toen nog te jong was). Vgl. Piet J. Buijnsters, *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* (Nijmegen 2007) 165.

²⁵ Verwey, 'Voorrede'.

²⁶ Bettina Polak aan Verwey, 30 maart 1950. Stadsarchief Amsterdam, Archief 30453/2.1.2.1. Correspondentie van de Bibliothecaris in het algemeen/Ingekomen stukken, alfabetisch geordend op naam van de correspondent/stuk 57 (1947-1950).

²⁷ Uit: 'Leo Polak (1880-1941)', redevoering van Bettina Spaanstra-Polak ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van het Leo Polakhuis (1992). Tekst bij Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam.

April '34
 Mij 2
 maar een stuk 2, maarly in de avondstilte ge-
 leest - zware boeken uit koffer met de
 romans - tot wat zal ik komen? -
 Het geeft een alles - en is 2 t en pluis
 als van ouds - Basia doet me niet.
 Wat is teken van dorgeret? -
 Niets meer te merken van de jongens drift -
 als van 2 d. l. maar oftent - en 3e 170. uit en
 "Sesselheit" ... 2 d. l. Sesselheit en en
 "vertalen" in 1 Part. ^{2e d. l.} Sesselheit!
 Waar blijft al dit kleingeld? Kwartaal
van het jaar al versuimt! -
 Waar zing met de uren zinnige worden. -
 2e d. l.
 hertelentenen
 Munde 4. Johans vertrekking Juno -
 's morgens met Jit naar het dorp
 (gaak in Fran. op ording en inspektie) - bij
 afdrukkend Jorach - in 'n rijen,
 had er heel veel meer, Ks. beheld - vind er
 de fr. vertg. v. Tr. Theol. Pl., van 15 pop. in mijn
 waarblijven ... en 2000 guld me -- 1e druk
Lethe. Promissies 1657, van 5 pop.
 Eelt bibliofiel plezier. -

Afb. 13 Pagina uit het dagboek van Leo Polak, april 1934. Rechtsonderaan staat: 'Echt bibliofiel plezier'. Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam.

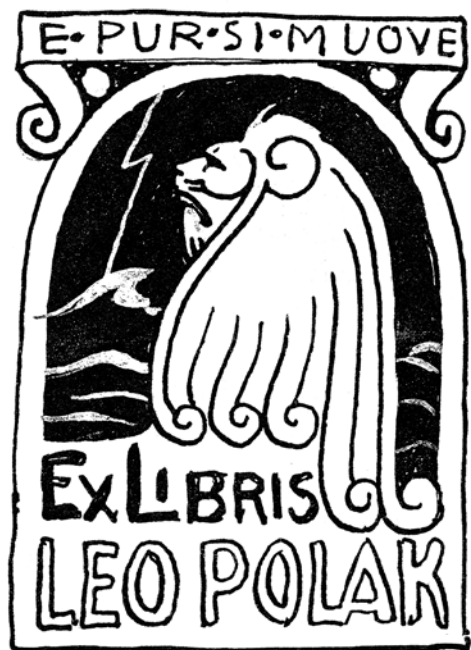
ken. Toen hij met zijn vrouw in mei 1934 naar Italië ging, bezocht hij daar uiteraard een antiquariaat in Florence en kocht onder andere een *Decamerone* uit 1544, 'een tas vol voor 15 pop'.²⁸

Vijftien gulden voor de Franse vertaling van de *Tractatus theologico-politicus*, vijf gulden voor Pascal, vijftien gulden in Italië, een eerste druk van Erasmus voor vijftig gulden, een saldo-rekening bij Emmering van 160 gulden, het was voor die tijd veel geld.²⁹ Sinds begin jaren twintig was Polak president-commissaris van het familiebedrijf van zijn vrouw,³⁰ Polak & Schwarz's Essencefabrieken, waardoor hij zich meer kon permitteren; zijn

²⁸ Dagboek Polak, deel 38, 10 mei 1934. Niet opgenomen in de *Catalogus van de bibliotheek*.

²⁹ Dagboek Polak, deel 21, 13 juli 1926.

³⁰ Na het plotselinge overlijden in 1920 van haar vader, Leopold Schwarz, erfde haar moeder, Rebecca Schwarz-Vles de helft van de aandelen van het bedrijf, en Henriette, haar broer Samuel en twee zusters Sara en Ella de andere helft. Samuel werd directeur. Vgl. *Polak & Schwarz (Familiebedrijf)* <http://joodsmonumentzaanstreek.nl/pagina-1138-in.htm>.

Afb. 14 Vier versies van het ex libris van Leo Polak, door Albert Hahn. De vierde versie (met de leeuwenkop) is een niet uitgevoerd ontwerp. Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam en Nederlands Permuseum (variant met leeuwenkop).

aankopen namen toe. In de crisisjaren werden de antiquarische boeken ook goedkoper.

In de dagboeken ben ik weinig namen tegengekomen van boekhandels of antiquaria-ten: boekhandel Delsman en Nolthenius (Amsterdam), Erasmus, Emmering-Aerts, Menno Hertzberger en Hellersberg. Veel werd gekocht in de 'Poort', maar Polak bestelde verder vooral uit antiquariaatscatalogi en liet geregeld boeken op zicht komen. Hij stuurde ook wel boeken terug, omdat de beschrijving in de catalogus niet overeenkwam met het boek. Dit kon echter juist ook een reden zijn om het boek te houden: 'Blijkt totaal andere druk. Ergo gehouden.'³¹ Soms gaf hij boeken weg, of ruilde hij boeken. Een schrijnend voorbeeld is zijn aantekening over de socioloog Ferdinand Tönnies. Deze Tönnies was een anti-fascist en hem werd door de nazi's zijn ambtenaarschap ontnomen, waardoor hij geen inkomsten meer had. Hij was zo gedwongen zijn bibliotheek te verkopen. Polak schreef toen: 'Tönnies staat mij de "Dial." af – in ruil voor antiquaria – 'k zal 'm moois zenden en laten kiezen uit allerlei, doe 'm graag 'n plezier daarvoor.'³²

Ex libris

De boeken van Leo Polak zijn zeer herkenbaar door het fraaie ex libris, ontworpen door Albert Hahn sr. (een houtsnede uit 1917).³³ De afbeelding stelt voor een kraanvogel vliegend boven de golven met bovenaan de tekst *Eppur*, 'En toch'.³⁴ In de vele boeken van Polak kwam ik twee varianten tegen van het ex libris: de kraanvogel boven de golven met regen en bliksem en de kraanvogel zonder regen en bliksem. Op 26 april 1917 noteerde Polak: 'M'n exlibris van Hahn. De regen had ik geëxuseerd – en nu bliksem erbij. Toch is 't wel 'n mooi bezit.'³⁵ In slechts een paar boeken vond ik nog een derde variant: de kraanvogel boven de golven met regen, zonder bliksem en zonder het woord *Eppur*. Deze ex libris is veel kleiner van formaat³⁶ en misschien was het een proefontwerp, waarvan Polak slechts een klein aantal bezat. Het 'te kiezen exlibris door Hahn'³⁷ was in januari 1917 een verjaardagscadeau van zijn (toen nog) verloofde, Henriette Schwarz.

Polak noteerde veelal bij het ex libris het jaar van aanschaf, soms zelfs de exacte datum. Aan de hand van de aanschafdatum kon ik in de dagboeken terugzoeken of Polak de

³¹ Dagboek Polak, deel 49, 20 juni 1939. Betreft de Franse uitgave van de *Tractatus Theologico-Politicus* van Spinoza, waarvan edities onder verschillende titels zijn uitgegeven.

³² Dagboek Polak, deel 39, 30 augustus 1934. Het betreft de *Dialogue aux enfers entre Machiavel et Montesquieu* van Maurice Joly (1864). UBM: 2456 E 5. Schutblad naam 'Tönnies 1886' in potlood, 'Leo Polak 1934' in pen. Onduidelijk blijft waarom Polak hem nog blij maakte met boeken, terwijl Tönnies zijn bibliotheek moest verkopen.

³³ Albert Pieter Hahn (1877-1918) was een bekend politiek tekenaar. Hij was tot aan zijn dood lid van de SDAP en tekende onder andere voor het sociaal-democratisch dagblad *Het Volk* en de *Notenkraker*.

³⁴ In 'De laatste jaren van Leo Polak, 1938-1941', elders in deze bundel, besteedt Stefan van der Poel aandacht aan de term *Eppur*.

³⁵ Dagboek Polak, deel 17, 26 april 1917.

³⁶ Afmetingen zonder *Eppur*: 4 cm hoog, 3 cm breed; met regen en bliksem 7,5 cm hoog, 6 cm breed; zonder regen en bliksem 6 cm hoog, 5 cm breed.

³⁷ Dagboek Polak, deel 17, 8 januari 1917.

aankoop rondom die datum had vermeld; dit bleek steeds het geval. Het ex libris met regen en bliksem ben ik in zijn aankopen na 1923 niet meer tegengekomen. Waarschijnlijk was deze voorraad ex libris toen op.

De fysieke bibliotheek in huize Euthymia

Libbe van der Wal, leerling en vriend van Polak, schreef in een biografische schets over het huis Euthymia ('gemoedsrust'), waar Polak in zijn Groningse jaren woonde.³⁸ De twee-onder-een-kapwoning, ontworpen door de architect M.G. Eelkema,³⁹ was volgens Van der Wal gebouwd om zijn bibliotheek. Ik stelde mij het huis voor met in het midden de bibliotheek waaromheen alle vertrekken waren gebouwd en was benieuwd naar de bouwtekeningen. Deze zijn ter inzage bij de Groninger Archieven.⁴⁰ Hierop zijn alle vertrekken ingetekend, inclusief de studeerkamer met boekenkasten op de eerste verdieping. Deze verdieping is drie meter hoog, zodat de boekenkasten ook hoog waren en er heel veel boeken geplaatst konden worden. Ans Samama-Polak, de jongste dochter van Polak, herinnerde zich haar vaders studeerkamer, haar meisjeskamer en de zitkamer het best. 'In mijn vaders kamer was een groot hoog glas-in-loodraam. Er stonden en lagen overal boeken, niet alleen in mijn vaders kamer trouwens.'⁴¹ Garnt Stuiveling, student van Polak, sprak ook over de kostbare bibliotheek, waarvan Polak zelf de helft der boekenplanken niet zonder trapje bereiken kon (Polak noemde Stuiveling benijdenswaardig om zijn lengte).⁴² De studeerkamer bevond zich aan de voorkant van het huis, dus dat het huis om de bibliotheek heen zou zijn gebouwd, moet men niet al te letterlijk nemen.

In 1928 werd Polak benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis van de wijsbegeerte, de logica en de metafysica aan de universiteit van Groningen. Op 6 april 1929 kwam het gezin Polak vanuit Amsterdam naar Groningen. Ze woonden eerst tijdelijk in een pension aan de Verlengde Hereweg 180 ('De Kamp') en verhuisden op 6 november 1929 naar de Van Houtenlaan 52.⁴³ Vanaf zijn eerste, tijdelijke adres kon Polak de bouw goed volgen, want

38 Libbe van der Wal, 'Over Leo Polak', in: Leo Polak, *Verspreide geschriften*, deel 1 (= *Verzamelde werken*, deel III) (Amsterdam 1947) vii-xix.

39 Het huis staat er nog, aan de Goeman Borgesiuslaan 38, toen de Van Houtenlaan 52. Polak bewoonde het (grootste) rechtergedeelte. Tegenwoordig is het een internaat voor schipperskinderen. Eelkema was in die jaren de beeldbepalende architect van de nieuwe wijk Helpman, waar Polak zijn huis liet bouwen. Hij ontwierp ook het Helperbad en het markante gebouw 'Eugeria', het verzorgingstehuis rechts naast de woning van Polak. Eelkema overleed in 1930; het huis van Polak en 'Eugeria' behoorden tot zijn laatste opdrachten. Zie ook hiervoor de bijdrage van Klaas van Berkel, p. 74.

40 Groninger Archieven, Bouwvergunningen gemeente Groningen (2), 1916-1965, archieftoegang 1842, inv.nr. 5249. Met dank aan Harry Pertou en Peter Riem, medewerkers van de Groninger Archieven.

41 Ans Samama, *Een muzikaal leven in beweging* (Baarn 2014) 21-22.

42 Stuiveling, 'Herinneringen aan Leo Polak', 26.

43 Gezinskaarten Groninger Archieven. Dochter Bettina memoreerde het familiepension 'De Kamp' met restaurant dat toen nog een rustiek uitzicht bood op een echte boerderij en waar men 's zomers kon genieten van *bal*

beide adressen lagen dicht bij elkaar. In de dagboeken schreef Polak weinig over de bouw van Euthymia. Zijn vrouw zal zich hier vooral mee hebben beziggehouden, zoals zij ook verantwoordelijk was voor de verhuizing naar Groningen. In januari 1929 noteerde Polak namelijk dat hun huis in Amsterdam voor de mooie prijs van 26.500 gulden was verkocht en dat hij zijn vrouw juist nu niet met de verhuizing zou kunnen helpen.⁴⁴ Wel is hij aan het stoeien met de naam ('huisspreuk') van het nieuwe huis: verschillende suggesties passeren de revue, in het Latijn (*conemur*, 'laat ons streven') en Grieks (*euzèlia*, *eudia*, *eukolia*, *eucarpia*, respectievelijk 'goede stijl; vrede/rust; tevredenheid; vruchtbaarheid'), maar het wordt ten slotte *Euthymia*, naar het werk van Plutarchus over de gemoedsrust.⁴⁵ En uiteraard hebben zijn boeken de aandacht. Vanwege de tijdelijke bewoning worden in maart 1929 boeken geschift voor 'De Kamp'. De rest gaat naar de opslag, een pakhuis in Groningen waar alles goed aangekomen en geborgen is.⁴⁶

Eind juli schiet de bouw mooi op en half september is het huis zover gereed dat de boeken uit de opslag erheen kunnen worden vervoerd. Op 14 september noteert Polak: 'Gisteren en eergisteren boeken aan 't ordenen in nieuwe huis'; op 19 september is hij wederom bezig met het uitpakken van boeken in het huis en brengt wat orde: 'nieuwe planken zijn getimmerd'.⁴⁷

Op 30 september 1929 schrijft Polak dat een kist met kostbare boeken door water bedorven is. Vermoedelijk waren dit boeken die in de opslag bewaard werden. 'Nochtans innerlijk onverschillig, althans uiterlijk gelaten. Was ik maar halve bibliotheek kwijt, werd er rijker van.'⁴⁸ Een week later blijkt een tweede kist met boeken door water bedorven – 'Morgen zien welke werken' – en Polak noemt het een verhuis-schandaal, die 'sinjeur Brokken'.⁴⁹ Op 13 oktober is 'weer 'n kist nat en bedorven – Soit'.⁵⁰ En dan vindt in de laatste week van oktober de verhuizing plaats: 'm'n boeken opruimen' en op 31 oktober, om half twaalf 's avonds schrijft Polak tevreden: 'Ik zit op m'n heerlijke nieuwe studeerkamer, thuis – college Herakleitos beëindigd'.⁵¹

De waterschade werkte dus bevrijdend: letterlijk – er kwam weer kastruimte beschikbaar – maar ook mentaal, meer ruimte bracht hem ook gemoedsrust. In de dagboeken noemt Polak het ruimteprobleem geregeld, bijvoorbeeld wanneer hij op 4 januari 1925 een heleboel boeken opsomt die hij heeft aangeschaft. Hij eindigt dan met: 'èn 2 kasten met

champêtre en romantische zonsondergangen. Bettina Spaanstra-Polak, 'A sentimental journey into the past', in: *Ere-saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen 1995) 162-163.

44 Dagboek Polak, deel 23, 21 januari 1929.

45 Dagboek Polak, deel 23, 16 augustus 1929. De Griekse filosoof Plutarchus (leeftijd rond 45-125) schreef een verhandeling over de gemoedsrust, *Peri euthymias*, ook wel bekend onder de Latijnse naam *De tranquillitate animi*. De keuze voor *Euthymia* komt in de dagboeken niet meer aan de orde.

46 Dagboek Polak, deel 23, 14 en 15 maart 1929.

47 Dagboek Polak, deel 23, 19 september 1929.

48 Dagboek Polak, deel 23, 30 september 1929.

49 Dagboek Polak, deel 23, 30 september 1929. Wie sinjeur Brokken is, wordt niet duidelijk. Wellicht de eigenaar van de opslagruimte, of de verhuizer.

50 Dagboek Polak, deel 23, 6 oktober 1929.

51 Dagboek Polak, deel 23, 31 oktober 1929.

ruimte over'.⁵² Dochter Ans herinnerde zich dat haar vader vaak met een stapel boeken thuis kwam. 'Dan hoorde ik mijn moeder zeggen: "O Leo, waar moet ik die nou weer laten?", waarop hij antwoordde: "Stil maar, nieuwe boekenkasten heb ik ook al gekocht!"'⁵³

Pretiosa

Eind jaren dertig werd de politieke situatie steeds dreigender en Polak was ervan overtuigd dat de oorlog zou uitbreken.⁵⁴ Hij begon zijn kostbare boeken veilig te stellen. Deze bezigheid deed hem verzuchten: 'Wat zal ik nog lezen eer ik m'n leventje zal hebben uitgeleefd – en wat nog produceren? Kijk er die rijen van je bibliotheek eens op aan ... 't is om van te huiveren. Zorg voor selectie en distinctie – alleen nog het waardigste ...'⁵⁵ 14 juli 1939: 'kisten staan klaar voor berging pretiosa'; 22 juli: 'Een total kisten wordt gepakt, met de pretiosa ... Wer weiss wann wir uns wiedersehen!'⁵⁶ Op 25 juli heeft hij 'Boekjes gesorteerd (vorige nacht tot 4 uur en haast de hele dag) en ingepakt – al 9 kisten weg'.⁵⁷ Ook zijn moeder en zijn vrouw hielpen met inpakken; op zondag 30 juli zijn 18 kisten pretiosa ingepakt 'door moeder en Jet en verzonden naar Zaandam, Engeland'.⁵⁸ De opruiming ontlokte Polak de volgende ontboezeming:

En nu dus weer in jaren en jaren ongekende vrije ruimte, orde, opgeruimdheid. Wat mis ik eigenlijk?! – Een les! – Mooier en geschikter werkkamer ... 't echte i.p.v. de schijn, zijn en doen i.p.v. hebben en kijken ... Niets van dat alles nodig voor m'n werk, louter luxe.⁵⁹

Een dag later werden ook andere memorabilia bijeengezocht, wat mee moest, 'eventueel bij vertrek voorgoed, weg wegens Hitler bezetting. (...) Alles in 1 koffer, met ook de fragmenten etc. deel 2.⁶⁰ De autogrammen en munten. Op vliering alleen nog de oude kist, die goed afgesloten schijnt. Om 5 uur naar bed, kamer in ± 10 jaar niet zo keurig opgeruimd en nieuw geweest.⁶¹ En eind augustus: 'Mijn boeken zijn in Londen.'⁶²

Vele kisten met kostbare boeken gingen dus naar Londen. Zijn boek aankopen namen aanzienlijk af, maar soms schafte hij toch weer nieuwe titels aan: 'Blij geworden van paar

52 Dagboek Polak, deel 20, 4 januari 1925.

53 Samama, *Een muzikaal leven in beweging*, 22.

54 Zie over het in veiligheid stellen van de boekerij ook de bijdrage van Stefan van der Poel elders in deze bundel.

55 Dagboek Polak, deel 49, 28 juni 1939.

56 Dagboek Polak, deel 49, resp. 14 en 22 juli 1939.

57 Dagboek Polak, deel 49, 25 juli 1939.

58 Dagboek Polak, deel 49, 30 juli 1939. Polak & Schwarz's Essencefabrieken was gevestigd in Zaandam en had ook vestigingen in het buitenland, zowel voor de inkoop als voor de verkoop, onder andere in Londen.

59 Dagboek Polak, deel 49, 30 juli 1939.

60 Deel 2 van zijn proefschrift *De zin der vergelding* verscheen postuum in 1947 als tweede deel van zijn *Verzamelde werken*.

61 Dagboek Polak, deel 49, 1 augustus 1939.

62 Dagboek Polak, deel 49, 23 augustus 1939.

prachtige aanwinsten Bibl.: Ossians Poems, 1762 & 1763 (orig. etc.), blijkt weergaloos fraai ex., band, papier, druk etc. En voor zes pop!⁶³

Tijdens en na de oorlog

Op 15 februari 1941 werd Polak, mede door toedoen van de toenmalige pro-Duitse rector van de Groningse universiteit, de germanist J.M.N. Kapteyn, gearresteerd en overgebracht naar het huis van Bewaring in Groningen.⁶⁴ Dochter Ans vertelde dat enkele dagen na de arrestatie een paar van haar vaders studenten aan huis kwamen met het dringend advies de bibliotheek veilig te stellen. Of dit ook is gebeurd, kon Ans zich niet meer herinneren.⁶⁵ Inmiddels waren zeker 28 kisten met kostbare boeken verstuurd naar Engeland,⁶⁶ maar een groot gedeelte van de bibliotheek was nog in Euthymia aanwezig. Het huis werd weldra verbeurdverklaard; de officiële datum van uitschrijving was 15 september 1941,⁶⁷ de verhuizing vond echter al eerder plaats. Het gezin werd enkele dagen na de arrestatie van Polak gesommeerd het huis binnen een week te verlaten.⁶⁸ Het nieuwe adres werd Brugstraat 7A.⁶⁹

Misschien waren na de arrestatie van Polak door zijn studenten nog boeken naar elders gebracht of bij bevriende burens ondergebracht, maar een groot gedeelte van de bibliotheek was niet in veiligheid gesteld. Na de oorlog werden in een opslagplaats in Enschede vele honderden boeken gevonden uit Joods bezit, waaronder zeer veel boeken van Leo Polak. Aangenomen mag worden dat deze boeken eerder door de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in beslag waren genomen en na Dinsdag in het najaar van 1944 van het centrale verzamelpunt aan het Rokin 116 in Amsterdam naar Enschede waren verzonden.⁷⁰ Verder transport naar Duitsland had niet meer plaatsgevonden. Na de oorlog ontfermden de Stichting Nederlands Kunstbezit en de Commissie voor het Joods Boek zich over de boeken. A. Stroink, bibliothecaresse van de Stichting Nederlands Kunstbezit, werkzaam bij de openbare leeszaal in Enschede, zette zich in voor terugzending naar eigenaren, erven of familie. In de archieven van het Historisch Centrum Overijssel

⁶³ Dagboek Polak, deel 49, 20 juni 1939. UBM: 2451 B 9 (1), 2451 B 9 (2).

⁶⁴ Vgl. Stefan van der Poel, 'Euthymia bleibt uns. De laatste jaren van Leo Polak, 1938-1941', elders in deze bundel.

⁶⁵ Mondelinge mededeling tijdens het congres 'Nieuw licht op Leo Polak', Groningen 12-13 maart 2015.

⁶⁶ Misschien zijn er meer kisten vervoerd naar Engeland; dit getal reconstrueer ik op basis van de informatie uit de dagboeken.

⁶⁷ Gezinskaarten Groninger Archieven.

⁶⁸ Samama, *Een muzikaal leven in beweging*, 49.

⁶⁹ Dochter Jetteke werd in oktober 1941 door de Duitsers in Groningen opgepakt en eerst naar Ravensbrück en vervolgens naar Auschwitz gedeporteerd, waar zij op 11 november 1942 stierf. In mei 1942 vertrokken Henriette Polak-Schwarz en haar dochter Ans naar Amsterdam. De oudste dochter Bettina studeerde in Utrecht.

⁷⁰ De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete (ERR) hield zich onder andere bezig met het plunderen van Joodse bibliotheken en archieven. De ERR was genoemd naar de partij-ideoloog Alfred Rosenberg, die in juli 1940 het Institut zur Erforschung der Judenfrage had opgericht. Vgl. Peter Manasse, *Verdwenen archieven en bibliotheken* (Den Haag 1995) 16-20, 38.

bevindt zich een deel van de correspondentie over de terugzending van Polaks boeken uit Enschede.⁷¹ Uit deze briefwisseling is op te maken dat er in ieder geval dertien kisten met boeken verstuurd zijn van Enschede naar Polak & Schwarz's Essencefabrieken in Zaandam. Het versturen van de kisten vond plaats tussen mei 1946 en december 1947 (negen kisten in 1946, vier kisten in 1947 en eind december 1947 nog een pakket). Het eerste briefje van Henriette Polak-Schwarz dateert van 26 oktober 1945, gericht aan mejuffrouw Stroink, waarin ze schrijft vernomen te hebben 'dat er boeken uit de bibliotheek van wijlen mijn echtgenoot, Prof.Mr.Dr. Leo Polak, in Enschede in de bibliotheek daar zijn te land gekomen'.⁷² Per keer vonden er zendingen plaats met een of twee kisten en de lege kisten werden steeds teruggestuurd naar Enschede. Niet altijd had Henriette Polak-Schwarz tijd om de kisten direct uit te pakken: drukte, uitstедigheid of ziekte waren de oorzaak dat kisten soms enkele maanden onuitgepakt bleven en bovendien moest ze voor het uitzoeken naar Zaandam reizen. In de correspondentie bevinden zich ook twee briefjes van Sara Polak-Schwarz, de zus van Henriette Polak-Schwarz (en moeder van de uitgever Johan Polak). Op 10 november 1945 schreef Sara Polak-Schwarz aan mejuffrouw Stroink dat haar zus meedeelde dat een groot deel van de bibliotheek van haar man Leo Polak in Enschede werd uitgezocht, en ze informeerde of er misschien ook boeken gevonden zijn van haar man. Op 18 september 1947 bedankte ze voor de goede aankomst van twee boeken.⁷³

Het bruikleen van de Leo-Polak Stichting

Op 9 december 1946, precies vijf jaar na de dood van Leo Polak, vond in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam de overdracht plaats van de bibliotheek van Leo Polak. Eerder dat jaar was de Leo Polak-Stichting opgericht door Henriette Polak-Schwarz. De stichting had het beheer gekregen over de bibliotheek en stelde deze vervolgens in bruikleen beschikbaar aan de UB. Tijdens de bijeenkomst in de UB herdacht prof.dr. H.J. Pos, de voorzitter van de stichting,⁷⁴ Leo Polak. Verder noemde hij het driele-

⁷¹ Historisch Centrum Overijssel (HCO), archieftoegang 584: Rijksmuseum Twenthe, stuk 157 (Stukken betreffende de teruggave van door de Duitse bezetter in beslag genomen Joods boekenbezit, 1946-1947). Dit archief bevat ook een lijst met namen en adressen van eigenaars of erven, naar wie de kisten en pakketten zijn gestuurd. Met dank aan Frits Hoogewoud en Wout Visser, resp. oud-collega en collega van de Bibliotheca Rosenthaliana; via hen heb ik inzage gekregen in de brieven van Henriette Polak aan A. Stroink. Hoogewoud was in het kader van zijn onderzoek naar de geschiedenis van de Commissie voor het Joodse Boek bij het HCO gestuit op deze documentatie. Bovendien maakte Hoogewoud mij erop attent dat ook in het Offenbach Archival Depot, waar de Amerikanen in 1946 door de Duitsers geroofde boeken concentreerden met het oog op teruggave, het ex libris van Leo Polak (met regen- en bliksem-variant) werd aangetroffen in twee (Hebreeuwse) boeken (zie zijn artikel over Nederlands-Joodse ex libris 'Dutch Jewish Ex Libris Found Among Looted Books in the Offenbach Archival Depot (1946)', in: *Dutch Jews as perceived by themselves and by others* (Leiden 2001) 247-261, aldaar 255).

⁷² HCO, archieftoegang 584, Rijksmuseum Twenthe, stuk 157.

⁷³ Vgl. Koen Hilberdink, *Boekenmanie, de geboorte van Johan Polak als uitgever* (Amsterdam 2012) 18: 'En waar de bibliotheek van zijn vader was gebleven, zou voor altijd een raadsel blijven'.

⁷⁴ Hendrik Josephus Pos (1898-1955) was van 1932 tot aan zijn dood hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was bevriend met Polak.

dig doel van de Leo Polak-Stichting: 'het in bruikleen geven der bibliotheek, het steunen van behoeftige studenten in wijsbegeerte en psychologie en het verschaffen van studieboeken aan deze studenten'.⁷⁵ De ondertekening van het officiële bruikleencontract vond plaats op 14 juni 1948.⁷⁶ Hierin werden afspraken gemaakt over de periode van bruikleen (steeds voor de tijd van vijf jaar met stilzwijgende verlenging) en zorg voor de catalogisering der boeken alsmede voor de plaatsing, en wel in speciale

in het boekenmagazijn geplaatste kasten met het opschrift 'Leo Polak-Stichting'. De titels der boeken zullen opgenomen worden in de kaartcatalogi der Universiteits-Bibliotheek, terwijl daarnevens ten laste der Universiteits-Bibliotheek een afzonderlijke catalogus uitgegeven zal worden. De boeken zullen door iedere bezoeker der Universiteits-Bibliotheek geraadpleegd kunnen worden, doch worden, behoudens toestemming van het bestuur der Stichting, niet uitgeleend.⁷⁷

Ook nam de Bibliothecaris op zich 'in overleg met het bestuur van de Stichting en indien mogelijk jaarlijks een aantal boeken der Stichting openlijk ten toon te stellen'.⁷⁸ Of dit in de praktijk ook vaak gebeurd is, betwijfel ik. Wel vond in januari 1952 in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam een tentoonstelling plaats met een keuze uit het 'rijke' bezit van de kostbare bibliotheek van de Leo Polak-Stichting.⁷⁹ De Amsterdamse aandacht voor Polak riep in Groningen de volgende reactie op: 'Het zou zijn toe te juichen als deze expositie ook eens in Groningen, waar prof. Polak een reeks van jaren een figuur van betekenis in het culturele leven is geweest, kon worden overgebracht'.⁸⁰ Van de bibliotheek werd in 1949 de eerder genoemde catalogus gemaakt, met een 'Voorrede' van de Bibliothecaris Verwey.⁸¹

De Stichting Leo Polak Fonds bestaat nog.⁸² De filosoof Karel van der Leeuw (1940-2015) vertelde mij dat hij in de jaren zestig met succes een beroep op het fonds had gedaan. Daarvoor moest hij zich presenteren bij Henriette Polak-Schwarz thuis. Hij vertelde graag de anekdote dat hij op haar vraag of hij een muziekinstrument bespeelde ontkennend had geantwoord; een vriend van hem, die piano speelde, had volgens Van der Leeuw gemakke-

75 'Bibliotheek professor Leo Polak', *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 december 1946.

76 Namens de Stichting ondertekend door H.J. Pos en H.A. Polak-Schwarz. Op 25 mei 2011 is dit bruikleen omgezet in een schenking. Dit gebeurde tegelijkertijd met de overdracht van de dagboeken aan de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

77 Artikel twee van het bruikleencontract, beschikbaar bij de afdeling Documentaire Informatievoorziening (DIV) Universiteit van Amsterdam. Een fotokopie ligt bij de Bijzondere Collecties. Na de verhuizing in 2007 van de Bijzondere Collecties naar de Oude Turfmarkt staan de boeken meer verspreid over de verschillende magazijnen.

78 Artikel drie van het bruikleencontract.

79 'De bibliotheek van Leo Polak. Nalatenschap van Groninger hoogleraar tentoongesteld', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 januari 1952.

80 'De bibliotheek van Leo Polak'.

81 *Catalogus van de bibliotheek nagelaten door Prof. Mr. Dr. Leo Polak*.

82 De Stichting Leo Polak Fonds heeft tegenwoordig twee fondsen in beheer en biedt financiële ondersteuning aan studenten Humanistiek.

lijker geld uit het fonds gekregen. Toch heeft hij een aardige subsidie ontvangen.⁸³ De filosoof en historicus Ger Harmsen (1922-2005) ontving in 1956 een bedrag van 350 gulden.⁸⁴

Boekenveilingen

De bibliotheek van Leo Polak, aanwezig bij de UB Amsterdam, bevat niet zijn hele boekenbezit, maar vormt een selectie uit een veel groter geheel. Nog voordat kisten met boeken uit Enschede naar Zaandam waren gebracht, vonden er in Amsterdam twee grote boekenveilingen plaats bij veilinghouder en antiquaar G.Th. Bom. Zo was er op 24 en 25 april 1946 een boekverkoop met 'boeken nagelaten door Prof.Mr.Dr. Leo Polak te Groningen'.⁸⁵ De veilingcatalogus bevat ongeveer 1300 titels op diverse wetenschapsgebieden – klassieke talen, geschiedenis der oudheid, oosterse talen, judaica, geschiedenis, aardrijkskunde etc. Ook boeken over rechtsfilosofie worden vermeld, maar geen andere onderdelen van de filosofie. De filosofische werken werden apart geveild op 1 en 2 mei 1946. De catalogus daarvan bevat ongeveer 1500 titels, waaronder ook bijzondere uitgaven, eerste drukken. Verder omvat deze catalogus veel eigentijdse filosofieboeken, die Polak gebruikte voor zijn onderwijs.⁸⁶

De veilingcatalogi zijn aanwezig in de UB en voorzien van aantekeningen van Ernst van der Linden, die gedurende de hele eerste helft van de twintigste eeuw werkzaam was bij de UB Amsterdam. Van der Linden kocht veel op veilingen voor de UB en stond daar bekend als de man met het stalen gezicht, de man die 'bij elke veiling vooraan zat. Men wist dat als hij zijn vinger opstak, tegenbieden kansloos was'.⁸⁷ Van der Linden noteerde in de veilingcatalogi door wie de boeken werden gekocht, met de prijzen erbij. De geannoteerde veilingcatalogi van de boeken van Polak laten zien dat de meeste boeken verkocht zijn. De boekenveilingen vonden plaats in opdracht van Henriette Polak-Schwarz, hetgeen de vraag oproept naar het waarom van deze grootschalige verkoop. Blijkbaar had ze geen behoefte de bibliotheek te houden, en het is ook mogelijk dat de boeken te veel ruimte in beslag namen. Een klein gedeelte van de bibliotheek behield ze wel. Tegelijk met de overdracht van de dagboeken aan de Bijzondere Collecties (2011) heeft Ans Samama-Polak de nalatenschap aan boeken van haar moeder geschonken, waaronder ongeveer 700 titels met het ex libris van Leo Polak, boeken van Henriette Polak-Schwarz zelf en

83 In de notulen van de Leo Polak-Stichting van 25 april 1967 staat vermeld dat K.L. van der Leeuw vanaf september [1967] voor de tijd van 12 maanden 50 gulden per maand subsidie zal ontvangen. Enkele notulen en agenda's van de Stichting bevinden zich in de map met het bruikleencontract.

84 In 'Staat van baten en lasten over 1956' van de Leo Polak-Stichting, aanwezig in mapje Leo Polak-Stichting, archief van H. de la Fontaine Verwey, Bijzondere Collecties UvA. Zie ook Ger Harmsen, *Hersftijloos (Colchicum autumnale)* (Nijmegen 1993) 273.

85 *Veilingcatalogus, boeken van Leo Polak, 24 tot 25 april 1946* / G.Th. Bom & Zn. (Amsterdam 1946).

86 *Veilingcatalogus, boeken van Leo Polak, 1 tot 2 mei 1946* / G.Th. Bom & Zn. (Amsterdam 1946).

87 Buijnsters, *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat*, 200.

enkele titels met het ex libris van Tonko ten Have.⁸⁸ De boeken van Polak bevatten vooral titels op het gebied van de letterkunde (Frans, Duits, Engels), naslagwerken, woordenboeken (ook een Gronings woordenboek), nog enkele kostbare wijsgerige boeken, waaronder Spinozana, en werken van Heymans, voorzien van aantekeningen van Polak. Onder deze nalatenschap bevindt zich ook een exemplaar van Adolf Hitlers *Mein Kampf* met vele aantekeningen van Polak in de marge.⁸⁹ Een paar boeken hebben de eerder genoemde zeldzame variant van het ex libris: de kraanvogel boven de golven met regen, zonder bliksem en zonder het woord *Eppur*.

De genoteerde bedragen in de veilingcatalogi laten zien dat de veilingen veel geld hebben opgebracht, zeker gerekend naar die tijd. Zo werden de *Œuvres complètes* (1788-93) van Jean-Jacques Rousseau verkocht voor 300 gulden, het *Cruydt-boeck* van Rembertus Dodonaeus uit 1644 met ruim 1800 afbeeldingen van planten voor 200 gulden en een eerste druk van de *Opera Posthuma* van Spinoza voor 100 gulden.⁹⁰ Dit waren wel de uitschietters; de meeste boeken werden verkocht voor bedragen tussen de 2 gulden en 20 gulden. Deze veilingen verklaren waarom er boeken in de omloop zijn met het ex libris van Leo Polak die niet tot de collectie behoren van de UB Amsterdam. Een aardig voorbeeld is een eerste druk van Herder uit 1774, die opdook in het Groningse antiquariaat Isis, voorzien van het ex libris van Polak met het jaartal 1940.⁹¹ Dit boek is opgenomen in de veilingcatalogus van Bom, met de aantekening van Van der Linden dat het boek gekocht was door de Amsterdamse filosoof K.L. Piccardt voor 11 gulden.⁹² Een ander voorbeeld betreft de vele boeken die volgens deze veilingcatalogi zijn gekocht door de filosoof en logicus Evert Beth (1908-1964). De bibliotheek van Beth werd in de jaren zeventig geschonken aan de Universiteit van Amsterdam.⁹³ Sommige titels uit de collectie hebben het ex libris van Leo Polak, zoals de fraaie vier delen *Nouveau dictionnaire historique et critique* van Jacques Georges de Chauffepié.⁹⁴

88 De humanist T.T. ten Have (1906-1975) studeerde geneeskunde en filosofie (met hoofdvak psychologie) in Groningen en was na de oorlog hoogleraar sociale pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was oudstudent van Polak en bleef tijdens en na de oorlog bevriend met de familie.

89 Duitse uitgave uit 1934.

90 Resp. aantekening Van der Linden in *Veilingcatalogus boeken van Leo Polak, 24 tot 25 april 1946*; aantekening Van der Linden in *Veilingcatalogus 1 tot 2 mei 1946*. Een andere eerste druk van Spinoza's *Opera Posthuma* bevond zich in de nagelaten bibliotheek van de Leo Polak-Stichting.

91 Johann Gottfried Herder, *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* (Riga 1774). Bij geen enkele bibliotheek in Nederland aanwezig.

92 *Veilingcatalogus 1 tot 2 mei 1946*. Piccardt (1902-1982) verkocht het boek in de jaren zeventig aan Jelle Kingma, oud-plaatsvervangend bibliothecaris van de UB Groningen, die het recentelijk aan antiquariaat Isis beschikbaar stelde.

93 De *Bibliotheca Beth* bevat ongeveer 2500 titels op het gebied van logica, filosofie van de wiskunde, grondslagenonderzoek en geschiedenis der exacte wetenschappen. Deze collectie is ter plaatse raadpleegbaar bij het Institute for Logic, Language and Computation (ILLC) in de Watergraafsmeer.

94 Jacques Georges de Chauffepié, *Nouveau dictionnaire historique et critique, pour servir de supplement ou de continuation au dictionnaire historique et critique, de Mr. Pierre Bayle* (Amsterdam 1750-1756).

In 1946 waren ruim 4000 boeken uit het boekenbezit van Leo Polak getraceerd. In de twee veilingcatalogi staan ongeveer 2800 titels vermeld en het bruikleen aan de UB Amsterdam bevat 1300 titels. Vooral deze laatste boeken zijn bijna uitsluitend bijzondere uitgaven, de pretiosa, en ze vormen een evenwichtige afgeronde collectie, representatief voor Polaks aandachtsgebieden. Hierover heeft de Leo Polak-Stichting ongetwijfeld al voor de veilingen in april en mei gesprekken gevoerd met Verwey, de bibliothecaris van de UvA. Gelet zal zijn op zeldzaamheid, de conditie van de boeken, doubletten etc. Verwey maakte qualitate qua deel uit van de het bestuur van de Leo Polak-Stichting.⁹⁵ Maar ook de veilingcatalogi bevatten vele kostbare uitgaven. Het is aannemelijk dat de meeste van deze 4000 boeken eind jaren dertig door Polak naar Engeland waren gestuurd. Na de oorlog kwamen ze waarschijnlijk via Polak & Schwarz's Essencefabrieken terug uit Londen.⁹⁶

In september 1946 en in oktober 1947 vonden nogmaals veilingen plaats met boeken van Leo Polak, eveneens in opdracht van Henriette Polak-Schwarz, maar bij deze veilingen werden ook boeken van andere personen te koop aangeboden.⁹⁷ De catalogi bevatten titels respectievelijk op het gebied van godgeleerdheid, wijsbegeerte, occultisme (1946) en godgeleerdheid, geschiedenis, aardrijkskunde, rechtsgeleerdheid en economie (1947). Onder de titels bevonden zich minder kostbare werken, vooral recentere boeken uit de twintigste eeuw. De boeken van Polak die op deze veiling werden aangeboden, kwamen waarschijnlijk uit de kisten die vanaf mei 1946 via Enschede waren teruggestuurd. Dit is des te meer waarschijnlijk, omdat Henriette Polak-Schwarz twee keer aan mejuffrouw Stroink schrijft dat de Firma Bom de lege kisten zal retourneren.⁹⁸ Alle veilingen lagen dus in handen van G.Th. Bom. Dit wekt enige verbazing, want de reputatie van Bom was na de oorlog niet zo best. Hij was voor de oorlog secretaris van de Nederlandse Vereniging van Antiquaren (NVVA). Tijdens de oorlog veilde hij Joods boekenbezit, onder andere de geliquideerde voorraden van antiquariaat P.A. Hemerijck en ook 'tonnen aan boeken van de Israëls'.⁹⁹ Bom trok in 1946 zijn conclusie door zelf als lid van de NVVA te bedanken.¹⁰⁰

Commissie voor het Joodse Boek

De al eerder genoemde 'Commissie voor het Joodsche Boek', opgericht in juni 1945, was door de Stichting Nederlands Kunstbezit gemachtigd 'tot het beheer over alle boeken uit

95 Verwey was van 1929-1941 conservator van de Universiteitsbibliotheek Groningen. Hij zal Leo Polak persoonlijk gekend hebben.

96 Correspondentie hierover heb ik niet gevonden.

97 *Veilingcatalogus, boeken van A. Brummelkamp-Esser ... [et al.]*, 24 tot 25 september 1946 / G.Th. Bom & Zn. Boeken van A. Brummelkamp-Esser; Fam. Gobits; Leo Polak; Victor Schmidt; *Veilingcatalogus, boeken van Leo Polak ... [et al.]*, 1 tot 4 oktober 1947 / G.Th. Bom & Zn. Boeken van Leo Polak, E. Raaff, Smits, J. Stuyver, W.H.J.A. v.d. Waag en anderen. De catalogi vermelden niet welke boeken van welke eigenaar afkomstig zijn.

98 Resp. 29 oktober 1946 en 18 juni 1947. HCO, archieftoegang 584, Rijksmuseum Twenthe, stuk 157.

99 Buijnsters, *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat*, 200.

100 Buijnsters, *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat*, 200.

Joods bezit, die niet in handen van den rechtmatigen eigenaar of zijn rechtverkrijgenden zijn'.¹⁰¹ De commissie kampte weldra met ruimteproblemen: kort nadat men in 1945 met het werk was begonnen, kwamen van alle kanten grote partijen boeken terug. Henriette Polak-Schwarz was in de beginperiode nog niet op de hoogte van het bestaan van deze commissie. Op 21 november 1946 schrijft ze aan mejuffrouw Stroink: 'Van een collectie boeken, die het Joodsche Boek in Amsterdam zou ontvangen hebben, is mij niets bekend. Ik weet ook niet wat "Het Joodsche Boek" voor een Vereniging is. Zoudt U zo vriendelijk willen zijn, mij hierover zo mogelijk, in te lichten?'¹⁰²

Na vijf jaar had de Commissie ongeveer 200.000 boeken ontvangen. Het grootste deel van de boeken was van zeer slechte kwaliteit en vrijwel waardeloos. 25.000 boeken konden aan de eigenaars of erfgenamen worden teruggegeven, van de overige zijn in negen veilingen de belangrijkste verkocht. De lopende kosten konden hiermee worden betaald.¹⁰³ Geregeld publiceerde de Commissie voor het Joodse Boek in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* een lijst van namen die voorkwamen in bij haar aanwezige boeken. Eigenaren van deze boeken of hun rechthebbenden konden deze boeken terugkrijgen bij het Bijlokaal van de Synagoge aan de Heinzestraat 3 te Amsterdam, waar ook de boekenveilingen werden gehouden. In een lijst, gepubliceerd op 26 augustus 1949, staat ook de naam van Prof. Leo Polak. Op andere lijsten in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* ben ik zijn naam niet tegengekomen.

Totale omvang

Resteert de vraag hoe groot de totale bibliotheek was. Op basis van de dagboeken en de informatie van de geroofde kisten heb ik geprobeerd een schatting te maken. De veilingencatalogi van april en mei 1946 bevatten vooral kostbare boeken, maar ook minder kostbare, eigentijdse boeken. Het ligt niet voor de hand dat deze eigentijdse boeken naar Engeland waren gezonden; Polak had ze in de rest van 1939 en in 1940 ongetwijfeld nog nodig voor zijn onderwijs. Ze kwamen ook niet uit Enschede, want deze boekenstroom kwam pas in de loop van 1946 op gang. Waarschijnlijk is deze 'onderwijscollectie' na de arrestatie van Polak veilig gesteld – misschien door zijn studenten – of ondergebracht bij bevriende bureaus. Na de oorlog kwamen ze weer boven water en in april en mei 1946 werden ze met de kostbare boeken geveild. De geveilde boeken in april en mei 1946 en de in bruikleen gestelde bibliotheek van de Leo Polak-Stichting aan de UB omvatten, zoals gezegd, bij elkaar ruim 4000 boeken. Een zeer groot gedeelte hiervan kwam waarschijnlijk uit Engeland. Polak schreef in 1939 niet hoeveel boeken hij in een kist stopte, maar zijn

¹⁰¹ *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 29 november 1946. Na de spellingswijziging van 1947 werd het schrijven van de 'sch' grotendeels afgeschaft.

¹⁰² HCO, archieftoegang 584, Rijksmuseum Twenthe, stuk 157. Helaas zijn de brieven van mej. Stroink niet in dit archief aanwezig.

¹⁰³ *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 3 november 1950. Er was een nijpend gebrek aan opslagruimte en aan menskracht om de boeken uit te zoeken, financiële tegemoetkoming was er nauwelijks.

verzuchting dat hij in jaren en jaren ongekende vrije ruimte had verkregen, betekent dat er flink wat boeken op transport waren gezet. Het is onbekend hoeveel boeken de afzonderlijke kisten uit Enschede bevatten; bij elkaar waarschijnlijk tussen de twee- en drieduizend boeken, die later in 1946 en in 1947 grotendeels zijn geveild.¹⁰⁴ Bij elkaar opgeteld geeft dit een globaal aantal van 6000 tot 7000 boeken.¹⁰⁵ Voor een particuliere bibliotheek is dit een respectabel aantal. De boeken in de hoge boekenkasten in de studeerkamer van Euthymia stonden waarschijnlijk in drie-dubbele laag, met stapels boeken op de grond, zoals Van den Bergh zich herinnerde van zijn bibliotheek in Amsterdam en dochter Ans memoreerde in 'Mijn jeugd in Helpman'.¹⁰⁶

Leo Polak heeft in een periode van ruim veertig jaar met grote zorg een bijzondere bibliotheek opgebouwd. De boeken die de Leo Polak-Stichting aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam heeft geschonken, zijn zonder uitzondering de parels uit zijn bibliotheek. Tot op de dag van vandaag is de Universiteitsbibliotheek trots op dit kostbare bezit. De vele 'livres rares et curieux' zullen ongetwijfeld nog menig onderzoeker inspireren en stimuleren tot verder onderzoek.

Epiloog

Een half jaar na het congres 'Nieuw Licht op Leo Polak' bereikte mij een email van de 'Stabstelle NS-Raub- und Beutegut' van de Freie Universität Berlin, waarin gemeld werd dat de bibliotheek twee boeken in haar bezit heeft met het ex libris van Leo Polak. Het ging om twee delen van Sven Hedin, *Trans-Himalaya: Discoveries and Adventures in Tibet* (1909). De bibliotheekmedewerker schreef dat zich ook in de Universiteitsbibliotheek van Göttingen 'Raubgut' van Leo Polak bevindt. In een pamflet *Stumme Zeugen* van Eva-Lotte Kalz, medewerkster van deze universiteit, wordt melding gemaakt van een boek 'welches einem der ersten jüdischen Opfer des Holocaust nach der Besetzung der Niederlande gehörte. Sein Name ist eingestempelt: Leo Polak'.¹⁰⁷ Het boek bevindt zich sinds 1957 in het Seminar für Deutsche Philologie. Zeventig jaar na het begin van de terugzending van de boeken uit Engeland en de terugkomst uit Enschede, komen dus nog steeds boeken van Leo Polak boven water.

104 De kisten met boeken die tijdens de oorlog vanuit alle delen van Europa naar Duitsland werden gezonden bevatten gemiddeld 200 banden per kist. Manasse, *Verduenen archieven en bibliotheken*, 19. Wellicht bevatten de kisten uit Enschede ook ongeveer 200 boeken per kist, waarmee het totaal ongeveer 2600 boeken zou bedragen.

105 Met de kanttekening dat deze schatting gebaseerd is op onzekere vooronderstellingen, die ik desondanks plausibel acht. Bij het totaal zijn de 700 boeken die in 2011 nog aan de Bijzondere Collecties zijn geschonken meegerekend.

106 Van den Bergh, 'Herinneringen', 13; Samama, *Een muzikaal leven*, 18-24, aldaar 22.

107 *Stumme Zeugen. Ein Aufruf von Eva-Lotte Kalz* (Göttingen z.j.).

Van Berkel
Van der Poel

Het denken van de Nederlandse filosoof **Leo Polak** (1880-1941) heeft nog altijd niet aan actualiteit ingeboet. Hij bepleitte hartstochtelijk de autonomie van de menselijke rede, worstelde met de grondslag van onze ethiek en wierp zich in een tijd van politieke massabewegingen en toenemende verzuiling op als kampioen van het vrije denken. Zelfs tijdens de Duitse bezetting hield hij vast aan zijn zelfstandig oordeel – een houding die hij eind 1941 met de dood in een concentratiekamp moest bekopen.

Al die jaren hield hij een dagboek bij, voor hem een essentieel middel om greep te krijgen op zijn leven. Op basis hiervan worden in deze bundel nieuwe aspecten van Polaks leven en werk belicht: zijn denken over schuld en vergelding, zijn verhouding tot grote filosofen als Spinoza en Heymans en zijn houding tegenover het nationaalsocialisme, maar ook zijn familielevens, zijn boekenverzameling en zijn geestelijke nalatenschap.

Nieuw licht op Leo Polak 1880-1941

